

The Face of Allah from the Perspective of the Interpreters of the Two Sects, along with the Evolution of Opinions *

Ali Reza Khonsha **

Abstract

In the Holy Quran, the word face is used for God approximately eleven times. This usage has generated diverse interpretations among various Islamic groups, including scholars, religious thinkers, spiritual leaders, and philosophers, with each offering its own explanation. Consequently, the phrase "face of Allah" emerges as a Quranic metaphor requiring careful study. The central questions are: What does "the face of Allah" truly signify, and how do scholars from different groups interpret it? This article, through content analysis, identifies four interpretive approaches to the verses. They include the legal approach, which addresses the verse's application in religious jurisprudence to resolve practical issues, such as the permissibility of prayer during travel or determining the Qibla in difficult situations; the rational approach, which directs facing the Kaaba during obligatory prayers and worship to avoid disagreements and maintain Muslim unity; the mystical approach, which views the human heart as the locus where God's qualities shine and manifest, portraying humans as representatives or faces of God; and the theological approach, which presents the infallible Imam (a.s.) as the best exemplar of the verse, affirming that the pure Imams are truthful and should be followed, as the face of God embodies His complete and unlimited kindness, present everywhere and in everything, with a prime example being the ideal person or chosen leader of God, represented by the infallible Imam.

Keywords: Approaches, God's face, Historical biography, Interpretive opinions, Quran

* Received: 2025-07-15 Revised: 2025-10-10 Accepted: 2025-12-26

** Assistant Professor of Education Department of Islamic Azad University of Shiraz,
Shira, Iran. (The Corresponding Author) Email: akhonsha@yahoo.com

وجه الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء*

علیرضا خنشا**

چکیده

در قرآن مجید، واژه «وجه» برای خداوند حدود یازده مرتبه به کار رفته است. از آن جایی که معنای این واژه، همواره محل اختلاف مذاهب مختلف اسلامی است؛ فقیهان، متکلمان، عرفا و فلاسفه هرکدام به نحوی آن را ترجمه و تفسیر کرده اند. لذا عبارت «وجه الله» را می توان احتمالاً از متشابهات قرآن دانست که نیاز به بررسی فراوانی دارد. پرسش اصلی این است که به راستی، حقیقت «وجه الله» چیست و برداشت دانشمندان فریقین از آن چگونه بوده است؟ این پژوهش به شیوه تحلیل محتوا انجام گرفته و نتایج نشان می دهد که آراء تفسیری در شرح آیه دارای چهار رویکرد است: الف). رویکرد فقهی؛ که در آن از کاربردهای فقهی آیه، برای حل مسائل شرعی صحبت می شود، مانند جواز نماز مسافر بر محل یا توسعه جهت قبله در شرایط اضطرار یا فوت وقت. ب). رویکرد عقلی؛ به منظور جلوگیری از بروز اختلاف و حفظ وحدت مسلمین، جهت قبله در انجام فرایض و عبادات به سمت کعبه قرار گرفته است. ج). رویکرد عرفانی؛ قلب انسان را محل اشراق و تجلی صفات لایزال الهی دانسته و انسان را به عنوان خلیفه و وجه الله معرفی می کند. د). رویکرد کلامی؛ امام معصوم (ع) به عنوان کامل ترین مصداق آیه معرفی می شود که نشان دهنده حقانیت و ولایت ائمه اطهار و لزوم تبعیت از آن ها دارد. دیدگاه منتخب: وجه خدا در مکان و جهتی معین نیست تا به دلیل انحصار قبله در نمازهای واجب، تنها به آن سو استقبال شود. برای روکردن به وجه خدا همه جهات یکسان است و انسان با حسن فاعلی و نیت خالص به هر سو که رو کند، همان سمت می تواند وجه الله باشد. البته مصداق کامل وجه الله را می توان انسان کامل یا همان خلیفه الله دانست که در «امام معصوم» تبلور یافته است.

کلیدواژه ها: آراء تفسیری، رویکردها، سیر تاریخی، فریقین، قرآن، وجه الله.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵

** استادیار گروه معارف دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول) ایمیل:

akhonsha@yahoo.com

۱. مقدمه و بیان مسأله

در قرآن مجید، واژه «وجه» برای حق تعالی حدود یازده مرتبه به کار رفته است؛ این کاربرد یا به صورت مستقیم در سوره بقره آیات ۱۱۵ و ۲۷۲؛ سوره روم، آیات ۳۸ و ۳۹؛ سوره دهر، آیه ۹، یا همراه واژه «رب» در سوره الرحمن آیه ۲۷؛ الرعد آیه ۲۲؛ اللیل آیه ۲۰، یا متصل به ضمیر در سوره انعام آیه ۵۲؛ کهف آیه ۲۸؛ قصص آیه ۸۸ آمده است. از آن جایی که معنای این واژه، همواره محل اختلاف مذاهب مختلف اسلامی قرار داشته، فقیهان، متکلمان، عرفا و فلاسفه هرکدام به نحوی آن را ترجمه و تفسیر کرده اند؛ لذا می توان عبارت «وجه الله» را احتمالاً از متشابهات قرآن مجید دانست که نیاز به شرح و بررسی فراوانی دارد. پرسش اصلی این است که به راستی، حقیقت «وجه الله» چیست؟ و برداشت دانشمندان اسلامی از آن چگونه بوده است؟

۱-۱. ضرورت پژوهش

از آن جایی که همواره در مورد معنا و چیستی «وجه الله»، بین مذاهب مختلف اسلامی اختلاف وجود داشته است و مکاتب مختلف، هر کدام به نوعی، آن را بیان کرده اند و بین فقیهان، متکلمان، عرفا و فلاسفه در مورد آن، تشتت آراء دیده می شود و نیز از آنجایی که این موضوع کمتر محل توجه محققان بوده و هم چنین ضرورت آگاهی از سیر تاریخی دیدگاه مفسران، ما را در فهم بهتر و روشن شدن عمیق تر موضوع می تواند ما را یاری رساند، لذا پژوهش بر روی سیر تطور تاریخی اندیشه های مفسران در سده های مختلف این موضوع می تواند بسیار مهم تلقی شود. در این پژوهش، گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای، نرم افزاری، سایت ها و پایگاه های قرآنی انجام یافته و از روش تحلیل محتوا برای تجزیه و تحلیل آراء مفسران، بهره گرفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

از پژوهش‌های انجام‌گرفته درباره این موضوع می‌توان به چند اثر زیر اشاره کرد:

۱- «بررسی سیر تاریخی مفهوم وجه‌الله در تفاسیر و تأویلات عرفانی» (۱۳۹۳)، از ندا شیردل حق‌وردی؛ در این اثر به بررسی تحولات معنایی عبارت وجه‌الله در تفاسیر عرفانی، از سده اول تا سده هفتم هجری پرداخته شده است. ۲- «معناشناسی وجه‌الله در قرآن کریم از منظر آیت‌الله جوادی آملی» (۱۳۸۷)، از جواد صیدانلو و محمد کرمی نیا؛ در این مقاله به بررسی و معناشناسی وجه‌الله از دیدگاه «آیت‌الله جوادی آملی» پرداخته شده است، البته وجوه امتیاز و اشتراک آن با دیگر دیدگاه‌ها نیز بررسی شده است. ۳- «انسان کامل وجه‌الله» (۱۴۰۰)، از محمدجواد رودگر؛ در این اثر نشان داده می‌شود که انسان کامل نشانه بارز خدا و وجه‌الله و بیشتر صبغه عرفانی دارد. ۴- «پژوهشی درباره وجه‌الله در قرآن کریم» (۱۳۸۷)، از مرجانه مهدیزاده؛ در این مقاله نشان داده می‌شود که کل جهان آفرینش به علت معیت با فیض الهی از جنبه وجه‌اللهی برخوردار است. ۵- «مفهوم و مصداق وجه‌الله» (۱۳۹۵)، از نوشین علویان؛ در این اثر به بررسی مفاهیم و مصادیق وجه‌الله در قرآن، روایات و ادعیه پرداخته شده و «وجه‌الله» به عنوان محل ظهور فیض و رحمت الهی و اوصاف خداوند معرفی شده است.

تفاوت این پژوهش با کارهای مشابه پیشین در دیده‌شدن دیدگاه‌های تمام مفسران فریقین از سده نخست تا قرن حاضر، بررسی سیر تاریخی تطور آراء آنها در قرون متمادی، توجه به رویکردهای متنوع در تفسیر این آیات، توجه به روایات تفسیری شیعه و سنی در ذیل آیات مرتبط با موضوع و گونه‌شناسی آنها است.

۲. بحث اصلی

در این پژوهش، به بررسی سیر تاریخی تطور آراء و دیدگاه‌های مختلف مفسران که بازتاب تضارب آراء مذاهب مختلف اسلامی است، پرداخته می‌شود و از یازده آیه مرتبط (بقره/۱۱۵ و ۲۷۲؛ انعام/۵۲؛ رعد/۲۲؛ کهف/۲۸؛ قصص/۸۸؛ روم/۳۸ و ۳۹؛ الرحمن/۲۷؛ انسان/۹؛ الليل/۲۰)، سه آیه کلیدی در این موضوع (بقره/۱۱۵؛ قصص/۸۸ و الرحمن/۲۷)، بیشتر محل تأکید و بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. بررسی لغوی

وجه در اصل به معنای چهره، روی و صورت است، مانند آیه (فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ) (مائده/۶) و (تَغْشَى وُجُوهَهُمُ النَّارُ) (ابراهیم/۵۰) و به سبب این که صورت انسان، نخستین جایی است که با دیگری روبه‌رو می‌شود و هم‌چنین از همه اعضا بدن افضل است، لذا به معنای روی، اشرف و اول هر چیز و هر جا به‌کار برده می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۱/۸۵۵). از ذات هر چیزی نیز به وجه تعبیر شده، مانند سخن خدای تعالی که فرمود: (وَ يَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ) (الرحمن/۲۷)؛ و (فَأَيْنَمَا تُولَّوْا فَنَمَّ وَجْهُ اللَّهِ) (بقره/۱۱۵)؛ و (كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ) (قصص/۸۸)؛ (يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ) (الروم/۳۸) و (إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ) (دهر/۹) که گفته‌اند «وجه» در تمام این آیات ذات خداوند است یا توجه به خدای تعالی با اعمال شایسته (راغب، ۱۴۱۲ق: ۱/۸۵۵؛ قرشی، ۱۳۷۱ش: ۷/۱۸۴). در معنای آن گفته شده: «الوجه مُسْتَقْبَلُ كُلِّ شَيْءٍ؛ وجه روی هر چیزی است که با آن روبه‌رو شوند (فیومی، ۱۴۱۴ق: ۶۴۹؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۴/۶۶؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۶/۸۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۳/۵۵۵). اصل واحد در این ماده همان است که به سمت چیزی هدایت می‌شود و معنای مواجهه و تقابل را نیز دارد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق: ۱۳/۴۷).

۲-۱-۱. معنای اصطلاحی

آیات قرآن کریم که در آن وجه به حق تعالی نسبت داده شده به دو گونه است: الف). منظور از «وجه‌الله»، ذات حق تعالی است، مانند: (كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ) (الرحمن / ۲۶ و ۲۷) و (وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ) (قصص / ۸۸). (بلی من أسلم وجهه لله... (بقره / ۱۱۲).

ب). منظور از وجه، رضایت، ثواب و رحمت الهی است؛ مانند آیات (وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ... (رعد / ۲۲)؛ (ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ) (روم / ۳۸)؛ (إِنَّمَا نَطْعِمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ) (دهر / ۹)؛ (وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ) (انعام / ۵۲). شایان ذکر است که در برخی آیات به جای «وجه» از «مرضات» استفاده شده است، مانند (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ) (بقره / ۲۶۵). ظاهراً سر اینکه وجه در جای ثواب و رضایت آمده آن است که انسان در سؤال و طلب خویش، اول وجه و چهره طرف را می‌خواهد تا روبه‌رو شود و مطلب خویش را اظهاردارد، بعید نیست که وجه در این آیات مصدر و به معنی توجه و روکردن باشد؛ یعنی مؤمنان برای توجه و روکردن خدا چنین می‌کنند (قرشی، ۱۳۷۱ ش: ۷/۱۸۵). نیز وجه‌الله در آیه (وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ) (بقره / ۲۷۲)، به معنی رضایت الهی است و این از حسن کنایه است، چراکه وقتی شخصی چیزی را اراده کند و بخواهد، روی خود را به سوی آن می‌گرداند و اگر از آن متنفر باشد، صورت خود را از آن رو می‌گرداند. بنابراین، هنگامی که فعل به صورتی باشد که از وجه معنای رضایت حاصل شود، اطلاق آن از باب اطلاق سبب به مسبب است (طریحی، ۱۳۷۵ ش: ۶/۳۶۵).

۲-۲. بررسی آراء مفسران فریقین

درباره این آیات چند نوع دیدگاه و رویکرد قابل مشاهده است:

۲-۲-۱. دیدگاه فقهی

برای کسب احکام شرعی و فقهی به این دسته از آیات توجه می‌شود. برای نمونه در حدیثی از رسول خدا (ص) آمده: «عده‌ای از مسلمانان قبل از تغییر قبله به سوی کعبه، به مسافرت رفته بودند. پس در یک روز ابری، هنگام نماز فرا رسید. مسلمین متحیر شدند که به کدام جهت نماز بخوانند، عده‌ای به سمت مشرق و عده‌ای به سمت مغرب نماز خواندند. هنگامی که ابرها رفتند و خورشید ظاهر شد، متوجه شدند که اشتباه کرده و به جهتی غیر از قبله نماز خوانده‌اند. چون به مدینه آمدند، رسول خدا (ص) را از این جریان خبردار کردند، پس خداوند سبحان این آیه را نازل کرد و حق تعالی با این آیه در هنگام تحیر و ناآگاهی، قبله را توسعه بخشید» (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق: ۱۳۳/۱؛ قمی، ۱۳۶۷ش: ۵۸/۱؛ نسایی، ۱۴۱۰ق: ۱۸۲/۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق: ۸۶/۱؛ طبرانی، ۲۰۰۸م: ۲۳۱/۱؛ جصاص، بی تا: ۷۶/۱؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق: ۲۱۲/۱؛ طبری، ۱۴۱۲ق: ۳۹۹/۱ تا ۴۰۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ۲۶۲/۱؛ سمعانی، ۱۴۱۶ق: ۸۹/۱؛ جرجانی، ۱۴۳۰ق: ۲۳۰/۱؛ ماوردی، ۱۴۱۲ق: ۱۵۷/۱؛ ابن جوزی، ۱۴۱۶ق: ۱۰۳/۱؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق: ۱۲۳/۲؛ بغوی، ۱۴۲۰ق: ۱۵۷/۱؛ شهرستانی، ۱۳۸۷ش: ۵۲۶/۱؛ قطب راوندی، ۱۴۰۵ق: ۱۴۲/۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش: ۸۰/۲ تا ۸۴).

برخی از مفسران به ذکر روایت از صادقین (ع) می‌پردازند و از قول این دو امام نقل می‌کنند که رسول خدا (ص) به نماز مستحبی بر روی راحله شتر در حالی که

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۱۹

به سمت خبیر می‌رفت یا در هنگام سفر از مکه، اقدام کرده‌است و این می‌تواند جواز نماز مستحبی به غیر قبله باشد. همچنین از زراره از امام صادق (ع) نقل است که نماز در سفر در کشتی یا محمل مانند نماز نافله بر روی شتر است که می‌تواند با ایماء و اشاره به سمت قبله باشد و نماز واجب بهتر است بعد از پایین آمدن از محمل خوانده‌شود، مگر در شرایط خوف و اضطرار یا فوت وقت، که در این حال بهتر است در کشتی، تلاش کند ایستاده به سمت قبله، بخواند. به درستی که نوح (ع) در سفینه، ایستاده به کعبه نماز می‌کرد (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ۵۶/۱؛ قمی، ۱۳۶۷ش: ۵۸/۱؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳ش: ۱۰۴/۱؛ بحرانی، ۱۴۱۶ق: ۳۱۲-۳۱۴؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۱۱۷/۱ و ۱۱۸؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش: ۱۲۴/۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق: ۱۸۲/۱ و ۱۸۳؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ش: ۲۳۷/۱؛ معرفت، ۱۳۸۷ش: ۵۴۱/۳؛ محمود شحاته، ۱۴۲۱ق: ۱۵۰/۱؛ زبیدی، ۱۴۲۸ق: ۱۸۹/۱).

دسته‌ای دیگر از مفسران، «وجه‌الله» را «قبله‌الله» می‌دانند (هواری، بی‌تا: ۱۳۴/۱؛ ابن قتیبه، بی‌تا: ۵۹/۱؛ ابو عبیده، ۱۳۸۱ق: ۵۱/۱؛ شافعی، ۱۴۱۲ق: ۶۴/۱؛ حقی برسوی، بی‌تا: ۲۱۱/۱؛ مظهری، ۱۴۱۲ق: ۱۱۶/۱).

۲-۲-۲. دیدگاه کلامی منطبق با روایات

از امام علی (ع) در حدیثی طولانی، می‌پرسند: من هؤلاء الحجج؟ ایشان فرماید: آنان رسول خدا و کسانی از اولیاء الهی هستند که جایگزین او می‌شوند، کسانی که خدای متعال این آیه (فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ)، را در شأن آنان نازل کرد. پس «وجه خدا»، همان کسی است که خداوند او را با خود و رسولش قرین نموده و اطاعتش را مانند اطاعت خود و رسولش، بر بندگان واجب و لازم کرده‌است» (عاشور، ۱۴۲۹ق: ۱۴۲۹).

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۲۱

و ذاتشان و پنهان شدن به صفات جلالیه که حالت بقاء بعد از فناء است متحقق می‌شود و به هر سمتی متوجه می‌شوند، فقط خدای یکتا را در همه چیز می‌بینند. *إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ* به درستی که حق تعالی به جمیع وجود و جمیع جهات و موجودات وسیع است» (اشاره به وحدت وجود درعین کثرت) (قشیری، بی‌تا: ۱۱۶/۱؛ ابن عربی، ۱۴۲۲ق: ۵۶/۱؛ گنابادی، ۱۴۰۸ق: ۱۳۹/۱؛ صفی‌علی‌شاه، ۱۳۷۸ش: ۴۲/۱؛ عاملی، ۱۳۶۰ش: ۱۶۱/۱؛ بانو امین، ۱۳۶۱ش: ۴۵/۲-۴۷؛ نریمانی، بی‌تا: ۶۴؛ عربی، ۱۴۲۶ق: ۲۴/۱).

۲-۲-۴. دیدگاه عقلی

در این دیدگاه مفسران با کمک اجتهاد عقلی و مستندات فلسفی به تحلیل آیات و استنباط از آن‌ها دست می‌زنند. برخی، با استفاده از اجتهاد مبتنی برتحلیل عقلی و با استناد به آیه *«كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ»* (قصص/۸۸) «وجه‌الله» را رضای الهی یا ذات الله می‌دانند (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۶۳/۱؛ شوکانی، ۱۴۱۴ق: ۱۵۳/۱؛ بلاغی، ۱۴۲۰ق: ۱۱۸/۱؛ شبّر، ۱۴۰۷ق: ۵۷/۱؛ سید قطب، ۱۴۱۲ق: ۱۰۵/۱؛ رشید رضا، ۱۴۱۴ق: ۴۳۴/۱؛ ابن عاشور، بی‌تا: ۶۶۵/۱؛ مراغی، بی‌تا: ۱۹۸/۱؛ مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۱۸۵/۱؛ طالقانی، ۱۳۶۲ش: ۲۷۶/۱؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹ق: ۱۸۴/۲؛ مدرسی، ۱۴۱۹ق: ۲۶۴/۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش: ۴۱۵/۱؛ قرائتی، ۱۳۸۳ش: ۱۸۶/۱؛ خطیب، ۱۴۲۴ق: ۱۳۴/۱؛ حوی، ۱۴۲۴ق: ۲۲۴/۱؛ زحیلی، ۱۴۱۸ق: ۲۸۱/۱؛ حسینی شیرازی، بی‌تا: ۱۷۱/۱؛ موسوی سبزواری، ۱۴۰۹ق: ۴۰۰/۱؛ صادقی تهرانی، ۱۳۷۷ش: ۲۱؛ طیب، ۱۳۷۴ش: ۱۶۰/۲؛ کریمی حسینی، ۱۳۸۲ش: ۲۱؛ حجازی، ۱۴۱۳ق: ۵۴/۱؛ حسینی همدانی، ۱۴۰۴ق: ۳۰۱/۱؛ طنطاوی، التفسیرالوسیط،

۲۲ دوفصلنامه تفسیر پژوهی اثری - سال دوازدهم، جلد اول، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۴۰۴

۱۹۷۷م: ۲۵۵/۱؛ جعفری، ۱۳۷۶ش: ۳۳۷/۱؛ شعراوی، ۱۴۱۹ق: ۵۴۲/۱؛ صابونی، ۱۴۲۱ق: ۷۹/۱؛ رضایی، ۱۳۸۸ش: ج ۳۷۴/۱؛ قرشی، ۱۳۷۷ش: ۲۲۲/۱؛ دروزه، ۱۴۲۱ق: ۲۲۶/۶).

دسته‌ای دیگر معتقدند که انسان به هر سو رو کند همان سمت می‌تواند وجه‌الله باشد و او به وجه خدا رو کرده است. توسعه جهت قبله در نماز به هنگام اضطرار، در نمازهای نافله در حال حرکت، هم‌چنین نماز در درون کعبه و دعاها نیز بر همین مبنا است. وجه‌الله همان فیض گسترده، مطلق و فراگیر ذات مقدس الهی است که حمل رقیقت با مصداق‌های خود را دارا است، در همه چیز هست و بوده، یعنی همه چیز با وجود این‌که وجه خدا است؛ اما هیچ یک وجه الله نیست؛ متحدشدن عالم امکان و جهان آفرینش با وجه خالق، بدین شکل است که وجه‌الله، رنگ هیچ ماده‌ای نمی‌گیرد و حکم هیچ چیزی نیز بر آن بار نمی‌شود، چراکه همه جهان هستی از بین رفتنی است به استثناء ذات عظیم باری تعالی (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۲۵۸/۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹ش: ۲۵۶/۶).

۲-۳. بررسی سیر تطور آراء

با دقت در آراء تفسیری مفسران از سده های نخست تاکنون متوجه سیر تاریخی این دیدگاه‌ها می‌شویم. این تغییر و تطور آراء تفسیری درباره «وجه‌الله» در این آیات شریفه به قرار زیر است:

تفاسیر نخستین مانند تفسیر مقاتل بن سلیمان، همراه با بیان سبب و شأن نزول از صحابه و تابعان، به بیان ساده معانی کلمات پرداخته و وجه خدا را «ذات‌الله» در نظر می‌گیرند و به کاربرد آن، در توسعه قبله در هنگام تحبیر، اشاره می‌کنند (مقاتل بن

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۲۳

سلیمان، ۱۴۲۳ق: ۱/۱۳۳)، البته تفسیر مأثور شیعیه (تفسیر منسوب به امیرالمؤمنین (ع))، مصداق کامل «وجه‌الله» را «امام» معرفی می‌کند (امام علی بن ابی طالب (ع))، ۱۴۲۹ق: ۱/۲۵۲). نکته مهم مشترک در کتب شیعه و اهل سنت، نماز خواندن پیامبر(ص) در سفر بر روی محمل و پشت به قبله است که می‌تواند اشاره به جواز خواندن نماز مستحبی در سفر به غیر قبله باشد.

تفاسیر قرن سه و چهار، ضمن بیان اخبار سبب نزول، آن را «قبله‌الله» معرفی می‌کنند (هواری، بی‌تا: ۱/۱۳۴؛ ابن قتیبه، بی‌تا: ۱/۵۹؛ ابو عبیده، ۱۳۸۱ق: ۱/۵۱؛ شافعی، ۱۴۱۲ق: ۱/۶۴)، البته در برخی تا هفت شأن نزول نقل می‌شود (طبری، ۱۴۱۲ق: ۱/۳۹۹ تا ۴۰۲) و ابن ابی حاتم به چهار وجه اشاره دارد: جواز به توسعه در هنگام ضرورت، جواز نماز مسافر در سفر، تغییر قبله و منسوخ بودن آیه (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق: ۱/۲۱۲). از تعمق در احادیث مرتبط با آیه، پیدا است که این روایات معارض یکدیگر نیستند و قابل جمع با هم هستند، چراکه برخی به معنا و برخی به مصادیق یا کاربردهای فقهی آن اشاره دارند.

در قرن پنج و شش به کمک استدلال‌ها و تحلیل‌های عقلی و ادبی، انواع تفسیرها با اشکال و الوان گوناگون پیدا شد. آراء مفسران درباره این آیات در این دوران در چهار گروه و دسته قابل ردیابی است:

گروه نخست؛ بیان گفتار گذشتگان (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ۱/۵۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق: ۱/۲۶۲؛ جرجانی، ۱۳۴۱ق: ۱/۲۳۰)؛ گروه دوم؛ نگاه صوفیانه (ابن جوزی، ۱۴۲۲ق: ۱/۱۰۳؛ شهرستانی، ۱۳۸۷ش: ۱/۵۲۶)؛ گروه سوم؛ آراء اجتهادی (شیخ طوسی، بی‌تا: ۱/۴۲۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۱/۳۶۴؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ق: ۱/۱۹۹)؛ گروه چهارم؛ نگاه ادبی (زمخشری، ۱۴۰۷ق: ۱/۱۸۰؛ طبرسی، ۱۳۷۷ش: ۱/۸۷).

در قرون میانه مفسرانی مانند ابن عربی با رویکرد عرفانی و اشاره‌ای، مشرق را اشاره به ظهور و تجلی صفات بر قلب‌ها و مغرب را پرده‌پوشی و حجاب یا بقاء بعد از فناء می‌داند و «وجه‌الله» را «ذات‌الله» که در بطن هر چیزی قابل مشاهده است، معرفی می‌کند (ابن عربی، ۱۴۲۲ق: ۵۶/۱). دیگر مفسران میانه مانند فخر رازی، بیضاوی، جرجانی، قرطبی، ابوحنبل اندلسی، سیوری، سیوطی و ملافتح الله کاشانی با نفی تجسیم در ذات‌الله و با بیان اقوال گذشتگان، وجه را، ذات حق تعالی یا کسب رضایت او با اطاعت از دین اسلام، می‌دانند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق: ۱۸/۴ تا ۲۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق: ۱۰۲/۱؛ جرجانی، ۱۳۴۱ش: ۱۳۹/۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش: ۷۹/۲؛ ابوحنبل اندلسی، ۱۴۲۰ق: ۵۷۶/۱؛ سیوری، ۱۴۲۲ق: ۹۰/۱؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق: ۱۰۸/۱؛ ملا فتح‌الله کاشانی، ۱۳۳۶ش: ۲۶۴/۱).

در سده یازده و دوازده با گسترش و احیاء تفاسیر روایی، کتب تفسیری اثری شیعیان از اهل سنت کاملاً متمایز و جدا شد. مفسران شیعه در کنار ذکر احادیث معصومین (ع)، «وجه‌الله» را به «امام معصوم» تطبیق دادند تا به نوعی حقانیت مذهب خود را نمایش دهند (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۱۱۷/۱ و ۱۱۸؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش: ۱۲۴/۲)، اما مفسران سنی به ذکر اخبار نقل شده از صحابه و تابعان کفایت کردند (حقی برسوی، بی تا: ۲۱۱/۱).

در قرون اخیر گرایش‌های تفسیری، گسترش زیادی یافته و انواع آن قابل مشاهده است. در شرح این آیات، مفسرانی مانند آلوسی (آلوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۶۳/۱)، علامه بلاغی (بلاغی، ۱۴۲۰ق: ۱۱۸/۱)، سید قطب (سید بن قطب، ۱۴۱۲ق: ۱۰۵/۱)، محمد رشیدرضا (رشیدرضا، ۱۴۱۴ق: ۴۳۴/۱)، ابن عاشور (ابن عاشور، بی تا: ۶۶۵/۱)، مغنیه (مغنیه، ۱۴۲۴ق: ۱۸۵/۱)، طباطبایی (طباطبایی، ۱۴۱۷ق: ۲۵۸/۱)،

جوادی آملی (جوادی آملی، ۱۳۸۹ش: ۲۵۶/۶)، آراء و دیدگاه‌های مختلفی ارائه داده‌اند از جمله روایی، نقل قول از گذشتگان، ادبی، اجتهادی، عقلی، عرفانی محض و فلسفی-عرفانی. در این تفاسیر، «وجه‌الله» به ذات حق تعالی، رضایت الهی، قبله، دین، امام معصوم (ع) و غیره تطبیق و شرح داده شده‌است.

۲-۴. گونه‌شناسی روایات تفسیری حول این آیات

در نگاه کلی، روایات تفسیری حول این آیات به دو دسته تقسیم می‌شود: روایات رسیده از امامان شیعه (ع) و اخبار منقول از صحابه و تابعان.

۲-۴-۱. روایات منقول از ائمه اطهار (ع)

این دسته از روایات که از سوی ائمه (ع) صادر شده، خود به چند گونه است. گونه‌ای به حالت اضطرار اشاره دارد که می‌توان در این حالت نماز را با ایماء به سمت قبله خواند: «استلقى علی قفاه و صلی ایماء» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۳۳۸/۴). گونه‌ای به توسعه قبله در حال اضطرار یا حتی در زمان فوت وقت در سفر به محمل و کشتی تفسیر شده‌است مانند: «الرجل یصلی فی یوم غیم فی فلاة من الأرض و لایعرف القبلة فیصلی حتی إذا فرغ من صلاته بدت له» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق: ۱۲۴/۲ و ۱۲۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۶ و ۵/۲) و گونه‌ای به گسترش قبله در نوافل اشاره دارد، مانند: «أنزل الله هذه الآیة فی التطوع خاصّة: و صلی رسول الله (ص) ایماء علی راحلته...» (عیاشی، ۱۳۸۰ق: ۵۶/۱). گونه‌ای به تمثیل وجه آتش به وجه‌الله پرداخته‌است، مانند: «أخبرنی عن وجه الربّ تبارک و تعالی، فدعا علی (علیه‌السلام) بنارٍ و حطب فأضرمه فلما اشتعلت قال علی (علیه‌السلام): «أین وجه هذه النار...» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۱۱۷/۱ و مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۲۸/۳). گونه‌ای دیگر از روایات، «امام» را

به عنوان مصداق کامل وجه الله معرفی می‌کند، مانند: «قال أبو عبدالله (عليه السلام): «نحن وجه الله الذي لا يهلك» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۵۵/۴) یا «نحن وجه الله تنقلب في الأرض بين أظهركم» (همان، ۱۱۴). از تعمق در احادیث ذکر شده، پیدا است که این روایات معارض یکدیگر نیستند و قابل جمع با هم هستند، چرا که برخی به معنا، برخی به مصادیق یا کاربردهای فقهی آن اشاره دارند.

۲-۴-۲. اخبار منقول از صحابه و تابعان

این دسته از روایات از ابن عباس، ابی العالیة، مجاهد، حسن، جبائی، عبد الله بن کثیر، ضحاک، قتادة، عكرمة، عطية و جابر بن عبدالله و سعید بن جبیر و غیره نقل شده‌اند و به بیان سبب و شأن نزول آیه پرداخته‌اند (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ق: ۲۱۲/۱؛ طبری، ۱۴۱۲ق: ۴۰۰/۱؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق: ۲/۱۲۴ و ۱۲۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۲/۵ و ۶؛ واحدی، بی تا: ۲۵/۱).

۳. نتیجه

۱- آراء تفسیری در شرح آیات وجه الله از نگاه مفسران فریقین دارای چهار رویکرد است: الف). رویکرد فقهی: که در آن از کاربردهای فقهی آیه، برای حل مسائل شرعی سخن می‌رود؛ مانند جواز نماز مسافر بر محمل یا توسعه جهت قبله در شرایط اضطرار یا فوت وقت. این رویکرد مبتنی و مستند بر اخبار منقول درباره سبب و شأن نزول آیه است. ب). رویکرد کلامی: امام معصوم به عنوان انسان کامل و کامل ترین مصداق آیه معرفی می‌شود که نشان دهنده حقانیت و ولایت ائمة اطهار(ع) و لزوم تبعیت از آنان است. ج) رویکرد عرفانی: قلب انسان را محل اشراق و تجلی صفات لایزال الهی می‌داند و انسان را به عنوان خلیفه و وجه الله معرفی می‌کند.

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۲۷

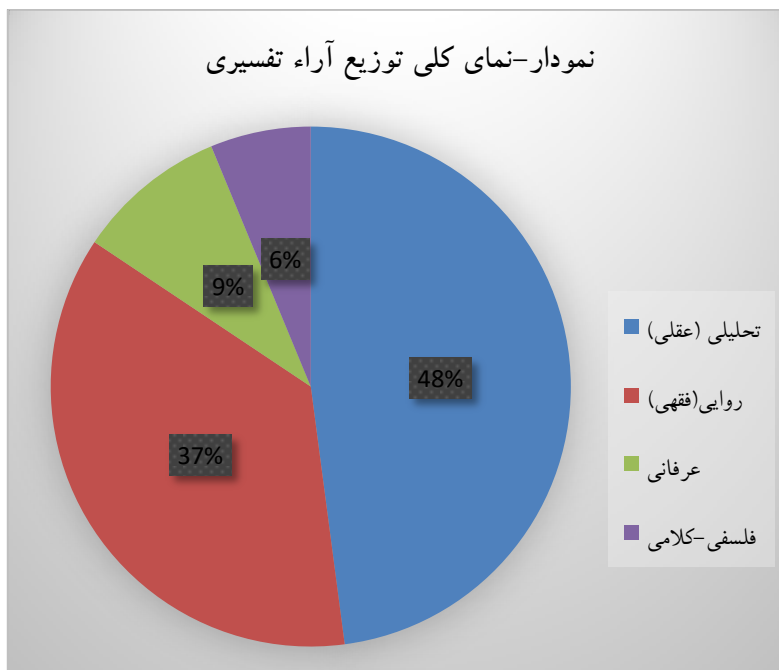
د) رویکرد عقلی: به مسأله جهت قبله در انجام فرایض و عبادات اشاره دارد که به‌منظور جلوگیری از بروز اختلاف و حفظ وحدت مسلمین به سمت کعبه قرار گرفته است، البته فقط رو به قبله بودن ملاک نیست؛ چون تمام جهات از آن خدا است، پس به هر سو نگاه کنیم، خدا آنجا است.

۲- بررسی سیر تاریخی آراء مفسران فریقین درباره این آیات نشان می‌دهد که این تغییر و تطور آراء از ساده و روایی به سمت اجتهادی و عقلی، از بطنی و عرفانی محض به فلسفی-عرفانی، از یک گرایش به تفسیر جامع تغییر و تطور یافته‌است و آراء مفسران به مرور فربه‌تر و کامل‌تر شده‌است.

۳- دیدگاه منتخب درباره «وجه‌الله» بیان می‌کند که وجه خدا در مکان و جهتی معین نیست تا با انحصار قبله در آن، تنها به آن سو استقبال شود. برای روکردن به وجه خدا همه جهات یکسان است و انسان به هر سو رو کند همان سمت می‌تواند وجه‌الله باشد و او به وجه خدا رو کرده‌است. توسعه جهت و قبله در نماز به هنگام اضطرار و در نمازهای نافله در حال حرکت، همچنین نماز در درون کعبه و دعاها نیز بر همین مبنا است. در حقیقت، وجه خدا همان فیض مطلق، گسترده و فراگیر او است که با همه چیز بوده و در همه چیز هست. البته مصداق کامل «وجه‌الله» را می‌توان انسان کامل یا همان خلیفه‌الله دانست که در «امام معصوم» تبلور یافته‌است.

جدول (۱). بررسی کلی توزیع آراء تفسیری درباره وجه‌الله

آراء تفسیری	تحلیلی (عقلی)	روایی (فقہی)	عرفانی	فلسفی-کلامی
فراوانی	۴۶	۳۵	۹	۶

برداشت‌ها از جدول و نمودار

الف). جدول و نمودار نشان می‌دهد که بیشترین آراء تفسیری در دسته اجتهادی و اجتماعی قرار دارد که این خود اشاره دارد که مفسران، بیشترین استفاده از تحلیل‌های عقلی در شرح و تفسیر آیه داشته‌اند. ب). پس از دسته اجتهادی، آراء دسته روایی بیشترین فراوانی را دارد، که نشان می‌دهد آیه دارای کارکرد فقهی بالایی است. ج). نمودار نشان می‌دهد که وجه‌الله در تفاسیر عرفانی، کاربرد متداولی داشته‌است.

کتابنامه

آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العلمیه.

وجه الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۲۹

- آلغازی، عبدالقادر. (۱۳۸۲ق). بیان المعانی (تفسیر قرآن العظیم). دمشق: مطبعه الترقی.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. عربستان: مکتبه نزار مصطفی البارز.
- ابن بابویه «شیخ صدوق»، محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). الخصال. مصحح: علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.
- ابن جزى غرناطی، محمد بن احمد. (۱۴۱۶ق). التسهیل لعلوم التنزیل. بیروت: دارالارقم بن الارقم.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ق). زاد المسیر فی علم التفسیر. بیروت: دارالکتاب العربی.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا)، التحریر و التنویر. بیروت: مؤسسه تاریخ عربی.
- ابن عجبیه، احمد بن محمد. (۱۴۱۹ق). البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید. قاهره: دکتر حسن عباس زکی.
- ابن عربی، محیی الدین محمد. (۱۴۲۲ق). تفسیر ابن عربی. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق ابن غائب. (۱۴۲۲ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). معجم مقاییس اللغه. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن قتیبیه، عبدالله بن مسلم. (بی تا). تأویل مشکل القرآن. بی جا.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل. (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ابوحزمه ثمالی، ثابت بن دینار. (بی تا). تفسیر القرآن الکریم (ثمالی). بیروت: دارالمفید.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ق). البحر المحیط فی التفسیر. بیروت: دارالفکر.
- ابوعبیده، معمر بن مثنی. (۱۳۸۱ق)، مجاز القرآن. قاهره: مکتبه الخانجی.
- اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۹۵۵م). اللمع فی الرد علی اهل الزيغ و البدع. مصر: چاپ حموده غرابه.

۳۰ دوفصلنامه تفسیر پژوهی اثری - سال دوازدهم، جلد اول، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۴۰۴

ارمی علوی، محمد امین. (بی تا). تفسیر حدائق الروح و الريحان فی روابی علوم القرانی. بیروت: دار طرق النجاه.

امام علی بن ابی طالب (ع). (۱۴۲۹ق). تفسیر امیرالمومنین ع للقرآن الکریم. بیروت: مرکز الشرق الاوسط الثقافی.

امین اصفهانی، سیده نصرت. (۱۳۶۱ش). مخزن العرفان در تفسیر القرآن. تهران: نهضت زنان مسلمان. عاشور، علی. (۱۴۲۹ق). تفسیر امیرالمومنین علیه السلام للقرآن الکریم. بیروت: مرکز الشرق الاوسط الثقافی.

بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعثت. بلخی، مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. بیروت: دار احیاء التراث العربی. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). انوارالتنزیلو اسرار التأویل (تفسیر بیضاوی). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

بغوی، حسین بن مسعود. (۴۲۰ق). تفسیر بغوی (معالم التنزیل). بیروت: دار احیاء التراث العربی. بلاغی، محمد جواد. (۱۴۲۰ق). آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن. قم: بنیاد بعثت. پارسا، فروغ. (۱۳۹۲ش). تفاسیر شیعه و تحولات تاریخی ایران. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۲ش). تاریخ تفسیر قرآن. تهران: دانشگاه امام صادق (ع). تستری، ابو محمد سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ق). تفسیر تستری. بیروت: دارالکتب العلمیه. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ق)، جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). الکاشف و البیان معروف به تفسیر الثعلبی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

تقفی تهرانی، محمد. (۱۳۹۸ق). تفسیر روان جاوید. تهران: انتشارات برهان. جرجانی، حسین بن حسن. (۱۳۳۷-۱۳۴۱ش). تفسیر گازر. تهران: چاپ جلال الدین محدث ارموی. جرجانی، عبدالقاهر. (۱۴۳۰ق). درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم. عمان: دارالفکر.

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۳۱

- جزایری، ابوبکر جابر. (۱۴۱۶ق). ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر. مدینه منوره: مکتبه العلوم و الحکم.
- جصاص، احمد بن علی. (بی تا). احکام القرآن. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶ش). تفسیر کوثر. قم: انتشارات هجرت.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹ش). تفسیر تسنیم، ج ۶. قم: مرکز نشر اسراء.
- حجازی، محمد محمود. (۱۴۱۳ق)، التفسیر الواضح، بیروت: دار الجلیل.
- حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسایل الشیعه. قم: مؤسسه آل بیت (ع).
- حسینی شیرازی، سید محمد. (بی تا). تقریب القرآن الی الاذهان. بی جا.
- حسینی همدانی، سید محمد. (۱۴۰۴ق). انوار درخشان در تفسیر القرآن. تهران: کتابفروشی لطفی.
- حقی بروسوی، اسماعیل. (بی تا). روح البیان. بیروت: دار الفکر.
- حموش قیسی، مکی بن ابی طالب. (بی تا). الهدایه الی بلوغ النهایه. شارجه امارات: جامعه الشارقه.
- حوی، سعید. (۱۴۲۴ق). الأساس فی التفسیر. قاهره: دار السلام.
- خازن، علی بن محمد. (۱۴۱۵ق). تفسیر الخازن. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- خطیب، عبدالکریم. (۱۴۲۴ق). التفسیر القرآنی للقرآن. بیروت: دار الفکر العربی.
- دروزه، محمد عزه. (۱۴۲۱ق). التفسیر الحدیث. بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- درویش، محیی الدین. (۱۴۱۵ق). اعراب القرآن و بیانه. دمشق: دار الرشاد.
- دعاس، حمیدان قاسم. (۱۴۲۵ق). اعراب القرآن الکریم. دمشق: دار المنیر و دار الفارابی.
- دره، محمدعلی. (۱۴۳۰ق). تفسیر القرآن الکریم و اعرابه و بیانه. بیروت: دار ابن کثیر.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات أَلْفَاظِ الْقُرْآنِ، چاپ اول. بیروت.
- رشیدرضا، محمد. (۱۴۱۴ق). تفسیر القرآن الکریم (تفسیر المنار). بیروت: دار المعرفه.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۸ش). تفسیر مهر. قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآنی.
- زبیدی، ماجدناصر. (۱۴۲۸ق). التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایه اهل بیت. بیروت: دارالمحجّه البیضاء.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۸ق). التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج. دمشق: دار الفکر.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دارالکتب العربی.

- سیزوری، محمد. (۱۴۱۹ق). ارشاد الأذهان الی تفسیر القرآن. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). تفسیر السمرقندی. بیروت: دارالفکر.
- سید بن قطب، ابراهیم. (۱۴۱۲ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق.
- سیوری، مقداد بن عبدالله. (۱۴۲۲ق). کنزالعرفان فی فقه القرآن. قم: مکتب نوید اسلام.
- سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۰۴ق). الدر المنثور فی تفسیر الماثور. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شافعی، محمد بن ادیس. (۱۴۱۲ق)، احکام القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شاه عبدالعظیمی، حسین. (۱۳۶۳ش). تفسیر اثنی عشری. تهران: میقات.
- شحاته، عبدالله محمود. (۱۴۲۱ق). تفسیر القرآن الکریم. قاهره: دارغریب.
- شبر، سید عبدالله. (۱۴۰۷). الجوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین. کویت: مکتبه‌الافین.
- شریف‌الرضی، محمد بن حسین. (بی‌تا). تلخیص البیان فی مجازات القرآن. بیروت: دارالاولیاء.
- شریف‌لاهیجی، محمد بن علی. (۱۳۷۳ش). تفسیر شریف‌لاهیجی. تهران: نشر داد.
- شعراوی، محمد متولی. (۱۴۱۹ق). أیسر التفاسیر. بی‌جا.
- شوکانی، محمد. (۱۴۱۴ق). فتح‌التقدیر. دمشق: دار ابن کثیر.
- شهرستانی، محمد بن عبد الکریم. (۱۳۸۷ش). تفسیر الشهرستانی (مفاتیح الأسرار و مصابیح الأبرار). تهران: مرکز البحوث و الدراسات.
- شیبانی، محمد بن حسن. (۱۴۱۳ق). نهج‌البیان عن کشف معانی القرآن. تهران: دایره‌المعارف اسلامی.
- صابونی، محمدعلی. (۱۴۲۱ق). صفوه التفاسیر. بیروت: دارالفکر.
- صادقی‌تهرانی، محمد. (۱۳۷۷ش). البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن. قم: مکتبه محمدالصادقی.
- صالح، عبدالواحد بهجت. (بی‌تا). الاعراب المفصل لکتاب الله المرتل. عمان-اردن: دارالفکر.
- صافی، محمود بن عبدالرحیم. (۱۴۱۸ق). الجدول فی اعراب القرآن. بیروت: دارالرشید مؤسسه‌الایمان.
- صفی‌علی‌شاه، محمدحسن. (۱۳۷۸ش). تفسیر صفی‌علی‌شاه. تهران: منوچهری.
- طالقانی، سیدمحمد. (۱۳۶۲ش). پرتوی از قرآن. تهران: شرکت سهامی انتشار.

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۳۳

- طه‌دره، محمدعلی. (۱۴۳۰ق). تفسیر القرآن و اعرابه و بیانه. بیروت: دار ابن کثیر.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸م). التفسیر الکبیر. اردن: دارالکتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- _____ (۱۳۷۷ش). جوامع الجامع. تهران: دانشگاه تهران.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفه.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵ش). مجمع البحرین، چاپ سوم. تهران: مرتضوی.
- طنطاوی، سیدمحمد. (۱۹۷۷م). التفسیر الوسیط للقرآن الکریم. قاهره: نهضة مصر.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالحیاء التراث العربی.
- طیب، عبدالحسین. (۱۳۷۴ش). اطیب البیان فی التفسیر القرآن. تهران: انتشارات اسلام.
- عاملی، ابراهیم. (۱۳۶۰ش). تفسیر عاملی. تهران: کتابفروشی صدوق.
- عرابی، محمد غازی. (۱۴۲۶ق). التفسیر الصوفی الفلسفی للقرآن الکریم. دمشق: دارالبشائر.
- عروسی حویزی، عبد علی جمعه. (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان.
- علوان، عبد الله بن ناصح. (۱۴۲۷ق). اعراب القرآن الکریم. مصر: دارالصحابه للتراث.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). کتاب التفسیر (تفسیر عیاشی). تهران: چاپخانه علمیه.
- فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- فراء، ابو زکریا یحیی بن زیاد. (بی تا). معانی القرآن. مصر: دارالمصریه للتألیف والترجمه.
- فرات کوفی، ابوالقاسم. (۱۴۱۰ق). تفسیر فرات کوفی. تهران: انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- فضل‌الله، سید محمدحسین. (۱۴۱۹ق). تفسیر من وحی القرآن. بیروت: دارالملاک للطباعه و النشر.
- فولادوند، محمد مهدی. (۱۴۱۵ق). ترجمه قرآن. تهران: دارالقرآن الکریم.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ق). تفسیر صافی. تهران: انتشارات صدر.
- فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، چاپ دوم. قم.

- قاشی، حیدر بن علی. (۱۴۲۸ق). تفسیر القاشی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قزائنی، محسن. (۱۳۸۳ش)، تفسیر نور. تهران: مرکز درس‌هایی از قرآن.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷ش). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
- _____ . (۱۳۷۱ش). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لاحکام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (بی تا). لطائف الإشارات (تفسیر قشیری). مصر: هیئة المصریة العامه للکتاب.
- قطب راوندی، سید بن هبه الله. (۱۴۰۵ق). فقه القرآن. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷ش). تفسیر قمی. قم: دارالکتاب.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (۱۳۶۸ش). تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- کاشانی، ملافتح الله. (۱۳۳۶ش)، منهج الصادقین فی الزام المخالفین. تهران: کتابفروشی محمدحسن علمی.
- کرمی، محمد. (۱۴۰۲ق). التفسیر لکتاب الله المنیر. قم: چاپخانه علمیه.
- کریاسی، محمدجعفر. (۱۴۲۲ق). إعراب القرآن. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- کریمی حسینی، سیدعباس. (۱۳۸۲ش). تفسیر علیین. قم: اسوه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. مصحح: علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گنابادی، سلطان محمد. (۱۴۰۸ق). بیان السعاده فی مقامات العباده. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- محلی، محمد بن احمد. (۱۴۱۶ق). تفسیر جلالین. محقق: جلال الدین سیوطی. مؤسسه النور للمطبوعات.
- مدرسی، سید محمدتقی. (۱۴۱۹ق). من هدی القرآن. تهران: دار محبیه الحسین.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن. (۴۳۰ق)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مظهری، محمد ثناء الله. (۱۴۱۲ق). التفسیر المظهری. پاکستان: مکتبه رشیدیہ.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۷ش). التفسیر الاثری الجامع. قم: التمهید.

وجه‌الله از نگاه مفسران فریقین همراه با سیر تطور آراء / خنشا ۳۵

- مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۴ق). تفسیر کاشف. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- مکارم‌شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۷۳ش). مثنوی معنوی. محقق: هاشم پور سبحانی. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- موسوی‌سبزواری، سید عبدالعلی. (۱۴۰۹ق). مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه اهل بیت (ع).
- نحاس، ابوجعفر احمد بن محمد. (۱۴۲۱ق). اعراب القرآن. بیروت: دارالکتب‌العلمیه.
- نریمانی، علی. (بی‌تا). تفسیر عرفانی اشراق. قم.
- نسایی، احمد بن علی. (۱۴۱۰ق). تفسیر النسائی. بیروت: مؤسسه‌الکتب‌التقافیه.
- نسفی، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۹ق). تفسیر النسفی (مدارک التنزیل و حقائق التأویل). بیروت: دارالکلم‌الطیب.
- واحدی، علی بن احمد. (بی‌تا). الوسیط فی تفسیر القرآن المجید. بیروت: دارالکتب‌العلمیه.
- فهرست پایان‌نامه و مقالات
- رودگر، محمدجواد. (۱۴۰۰ش). «انسان کامل وجه‌الله». مجله پژوهش‌های اعتقادی کلامی. شماره ۱۴۲، صص ۱۵۱ تا ۱۷۲.
- شیردل‌حق‌وردی، ندا. (۱۳۹۳ش). «بررسی سیر تاریخی مفهوم وجه‌الله در تفاسیر و تأویلات عرفانی». استاد راهنما: محمود شیخ. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، سمنان: دانشگاه سمنان.
- صیدانلو، جواد و کرمی‌نیا، محمد. (۱۳۸۷ش). «معناشناسی وجه‌الله در قرآن کریم از منظر آیت‌الله جوادی آملی». مجله مشکوه، شماره ۱۴۴.
- علویان، نوشین. (۱۳۹۵ش). «مفهوم و مصداق وجه‌الله». استاد راهنما نادر شکراللهی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه خوارزمی.
- مهدیزاده، مرجانه. (۱۳۸۷ش). «پژوهشی درباره وجه‌الله در قرآن کریم». مجله نامه الهیات. شماره ۱۳.

فهرست سایتها و نرم افزارها

پایگاه جامع قرآنی quran.inoor.ir

ویکی نور <http://wikinoor.ir/>

ویکی شیعه <https://fa.wikishia.net>

دانشنامه حوزوی ویکی فقه <http://wikifeqh.ir>

نرم افزار جامع التفاسیر القرآن

Bibliography

- Alusi, Sayyid Mahmoud (1415 AH), Ruh al-Ma'ani fi tafsir al-Quran al-Azeem, Beirut: Dar al-Kuttab al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Al-Ghazi, Abdul Qadir (1382 AH), Bayan al-Ma'ani (Tafsir al-Quran al-Azeem), Damascus: Al-Tarqi Press. [In Arabic]
- Ibn Abi Hatim, Abdul Rahman bin Muhammad (1419 AH), Tafsir al-Quran al-Azeem, Arabia: Maktaba Nizar Mustafa al-Barez. [In Arabic]
- Ibn Babawayh "Sheikh Saduq", Muhammad bin Ali (1362 SH), Al-Khasal, revised by Ali Akbar Ghaffari, Qom: Jamia al-Modrasin. [In Arabic]
- Ibn Jazzi Gharnaati, Muhammad bin Ahmad (1416 AH), Al-Tashil li'l-Uloom al-Tanzil, Beirut: Dar al-Arqam bin al-Arqam. [In Arabic]
- Ibn Jawzi, Abdul Rahman bin Ali (1422 AH), Zad al-Masir fi 'ilm al-Tafsir, Beirut: Dar al-Kuttab al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Ashur, Muhammad ibn Tahir, Al-Tahrir and Al-Tanvir, Beirut: Arab History Institute, no. [In Arabic]
- Ibn Ajibah, Ahmad ibn Muhammad (1419 AH), Al-Bahr Al-Madid in the Interpretation of the Glorious Qur'an, Cairo: Dr. Hassan Abbas Zaki. [In Arabic]
- Ibn Arabi, Muhyi al-Din Muhammad (1422 AH), Ibn Arabi's Interpretation, Beirut: Dara Hayya al-Turahat al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Atiyah Al-Andalusi, Abdul Haqq ibn Ghaib (1422 AH), Al-Muharrar Al-Wajiz in the Interpretation of the Mighty Book, Beirut: Daral Al-Kutb Al-Ilamiyah. [In Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris (1404 AH), Mu'jam Al-Maqays Al-Lughah, Qom: Al-Islam Al-Islami Office. [In Arabic]
- Ibn Qutaybah, Abdullah ibn Muslim, Ta'wilaat Mushkil al-Qur'an, no. [In Arabic]
- Ibn Kathir al-Damshqi, Ismail(1419 AH.), Tafsir al-Qur'an Al-Azeem, Beirut: Daral Al-Kutb Al-Ilamiyah. [In Arabic]

- Ibn Manzoor, Muhammad Bin Makram (1414 AH), Lasan al-Arab, Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]
- Abul Fattuh Razi, Hossein bin Ali (1408 AH), Ruz al-Jinnan and Ruh al-Jinnan fi Tafsir al-Qur'an, Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Arabic]
- Abu Hamzah Samali, Thabit bin Dinar, Tafsir al-Qur'an al-Karim (Shamali), Beirut: Dar al-Mufid, Bitā. [In Arabic]
- Abuhian Andalsi, Muhammad bin Yusuf (1420 AH), Al-Bahr al-Mhait fi al-Tafsir, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Abu Obeidah, Muammar bin Muthni (1381 AH), Majaz al-Qur'an, Cairo: Al-Khanji School. [In Arabic]
- Ash'ari, Ali bin Ismail (1955), Al-La'ma fi Al-Ard Ali Ahl al-Zigh and Al-Bada', Egypt: Hammouda Gharabah. [In Arabic]
- Yarmi Alavi, Muhammad Amin, Interpretation of the Gardens of the Spirit and the Roses in the Fields of Quranic Sciences, Beirut: Dar Tarqal-Nanjah, Bi-Ta. [In Arabic]
- Amin Isfahani, Sayyidah Nusrat (1361 SH), Maqṣan-ul-Irfan in the Interpretation of the Quran, Tehran: Nahdat Zaman Muslim. [In Persian]
- Ashour, Ali (1429 AH), Interpretation of the Commander of the Faithful (peace be upon him) for the Holy Quran, Beirut: Middle East Cultural Center. [In Arabic]
- Bahrani, Sayyid Hashem (1416 AH), Al-Burhan in the Interpretation of the Quran, Tehran: Bissat Foundation. [In Arabic]
- Balkhi, Muqatil bin Sulayman (1423 AH), Interpretation of Muqatil bin Sulayman, Beirut: Dar Ihya' Al-Turath Al-Arabi. [In Arabic]
- Baydawi, Abdullah bin Umar (1418 AH), Anwar al-Tanzilu Asrar al-Tawil (Tafsir Baydawi), Beirut: Dar Ihya' Al-Turath Al-Arabi. [In Arabic]
- Baghvi, Hussein bin Masoud (1420 AH), Tafsir Baghvi (Ma'alam al-Tanzil), Beirut: Dar Ihya'at al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Balaghi, Muhammad Jawad (1420 AH), Ala' al-Rahman fi Tafsir al-Quran, Qom: Bi'sat Foundation. [In Arabic]
- Parsa, Forough (1392 AH), Shiite Interpretations and Historical Developments of Iran, Tehran: Research Institute of Humanities. [In Persian]
- Paketchi, Ahmad (1392 SH), Tarikh Tafsir al-Quran, Tehran: Imam Sadiq University (AS). [In Persian]
- Tustri, Abu Muhammad Sahl bin Abdullah (1423 AH), Tafsir al-Tustri, Beirut: Dar al-Kutb al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Tha'alabi, Abd al-Rahman bin Muhammad (1418 AH), Jawaher al-Hasan fi Tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Hiya'at al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Tha'alabi, Ahmad bin Muhammad (1422 AH), Al-Kashif wa al-Bayan, maarouf bi Tafsir al-Thaalibi, Beirut: Dar al-Hiya'at al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Thaqafi Tehrani, Mohammad, (1398SH) Tafsir Rawan Javid, Tehran: Burhan Publications. [In Persian]
- Jurjani, Hussein bin Hassan (1337-1341 SH) Tafsir Gazer, Jalaluddin Muhaddith Ormavi Publications, Tehran. [In Persian]

- Jurjani, Abdul Qahir (1430 AH), Darj Al-Durr Fi Tafsir Al-Quran Al-Azeem, Amman: Dar Al-Fikr. [In Arabic]
- Jazairi, Abu Bakr Jaber (1416 AH), Isir Al-Tafsir Laklam Al-Ali Al-Kabir, Medina: Maktaba Al-Ulum Wa Al-Hikam. [In Arabic]
- Jassas, Ahmad bin Ali, Ahkam Al-Quran, Beirut: Darahiya Al-Turaht Al-Arabi, bi-ta. [In Arabic]
- Jafari, Yaqoub (1376 SH), Tafsir Kausar, Qom: Hijrat Publications. [In Persian]
- Javadi Amoli, Abdullah (1389SH), Tafsir Tasnim, Vol. 6, Qom: Israa Publishing Center. [In Persian]
- Hijazi, Muhammad Mahmoud (1413 AH.), Tafsir Al-Za'id, Beirut: Dar Al-Jalil. [In Arabic]
- Har'Amil, Muhammad ibn Hassan (1409 AH), Al-Shi'a's Tools, Qom: Al-Bayt Institute (AS). [In Arabic]
- Hosseini Shirazi, Sayyid Muhammad, Qadr Al-Quran Ilya Al-Adhhan, bija, bita. [In Persian]
- Hosseini Hamedani, Sayyid Muhammad (1404 AH), Anwar Derakhshan Dar Tafsir Al-Quran, Tehran: Lotfi Bookstore. [In Persian]
- Haqqi Brosawy, Ismail, Ruh Al-Bayan, Beirut: Dar Al-Fikr, bita. [In Arabic]
- Hamush Qaysi, Makki ibn Abi Talib, Al-Hidayah Ilya Bulugh Al-Nahiyah, Sharjah Emirates: Jamia Al-Sharqah, bita. [In Arabic]
- Hawy, Saeed (1424 AH), Al-Asas fi Tafsir, Cairo: Dar Al-Salam. [In Arabic]
- Khazen, Ali ibn Muhammad (1415 AH), Tafsir Al-Khazen, Beirut: Dar Al-Kutb Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Khatib, Abdul Karim (1424 AH.), al-Tafsir al-Qur'an for the Qur'an, Beirut: Dar al-Fikr al-Arabi. [In Arabic]
- Droze, Muhammad Azza (1421 AH), al-Tafsir al-Hadith, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Darwish, Muhyiddin (1415 AH), Arabs of the Quran and its Explanation, Damascus: Dar al-Rashad. [In Arabic]
- Daas, Humaidan, Qasim (1425 AH), Arabs of the Holy Quran. Damascus: Dar al-Munir and Dar al-Farabi. [In Arabic]
- Darraah, Muhammad Ali, (1430 AH), Tafsir of the Holy Quran and Arabs and its Explanation, Beirut: Dar Ibn Kathir. [In Arabic]
- Ragheb Isfahani, Hussein bin Muhammad (1412 AH), Mufardat al-Faz al-Quran, Beirut, First Edition. [In Arabic]
- Rashid Reza, Muhammad (1414 AH), Tafsir of the Holy Quran (Tafsir al-Manar), Beirut: Dar al-Marfa. [In Arabic]
- Rezaei Isfahani, Muhammad Ali (1388 SH), Tafsir of the Holy Quran, Qom: Researches on Tafsir and Quranic Sciences. [In Persian]
- Zubaidi, Majid Nasser (1428 AH), Al-Taysir fi tafsir il-Quran in the narration of Ahl al-Bayt, Beirut: Dar al-Mahja al-Bayda. [In Arabic]
- Zuhaili, Wahba (1418 AH), Al-Tafsir al-Munir fi al-Aqeedah wa al-Shari'ah wa al-Manhaj, Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]

- Zamakhshari, Mahmoud, Al-Kashf an Haqqat Ghwamad al-Tanzil, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi, 1407 AH. [In Arabic]
- Sabzwari, Muhammad (1419 AH.), Irshad al-Adhhan ila tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Ta'arif II-Muta'fatu'at. [In Arabic]
- Samarkandi, Nasr ibn Muhammad (1416 AH), Tafsir al-Samarkandi, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Sayyid ibn Qutb, Ibrahim, (1412 AH), Fi dhilaal al-Quran, Beirut: Dar al-Shurooq. [In Arabic]
- Syuri, Miqdad ibn Abdullah (1422 AH.), Kanz al-Irfan fi fiqh al-Quran, Qom: Maktaba Nawid al-Islam. [In Arabic]
- Suyuti, Jalal al-Din (1404 AH), Al-Durr al-Manthur in the interpretation of al-Mathur, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Shafi'i, Muhammad ibn Idris (1412 AH), The Laws of the Qur'an, Beirut: Dar al-Kutb al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Shah Abdul-Azimi, Hussein (1363 SH), Tafsir al-Twelfth, Tehran: Miqat. [In Arabic]
- Shahata, Abdullah Mahmoud (1421 AH), Tafsir al-Quran al-Karim, Cairo: Dar al-Ghraib. [In Arabic]
- Shibbar, Sayyid Abdullah (1407 AH), Al-Jawhar al-Thamin in the interpretation of the clear book, Kuwait: Maktaba al-Afin. [In Arabic]
- Sharif al-Radi, Muhammad ibn Hussein, Takkhiseh al-Bayan in the punishment of the Qur'an, Beirut: Dar al-Awda, bi-ta. [In Arabic]
- Sharif Lahiji, Muhammad ibn Ali (1373 SH), Tafsir Sharif Lahiji, Tehran: Nashr Dad. [In Arabic]
- Shaarawi, Muhammad Metwali (1419 AH), Esir al-Tafsir, Bi-Ja. [In Arabic]
- Shawkani, Muhammad (1414 AH.), Fath al-Qadir, Damascus: Dar Ibn Kathir. [In Arabic]
- Shahristani, Muhammad bin Abdul Karim (1387 SH), Tafsir al-Shahristani (Mafatih al-Asrar wa Masabih al-Ibrar), Tehran: Research and Studies Center. [In Arabic]
- Shaybani, Muhammad bin Hassan (1413 AH), Nahjul-Bayan an Kashf Ma'ani al-Quran, Tehran: Islamic Encyclopedia. [In Arabic]
- Sabouni, Muhammad Ali (1421 AH), Safwat al-Tafsir, Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Sadeghi Tehrani, Muhammad (1377 SH), Al-Balagh fi Tafsir al-Quran bi-Quran, Qom: Maktaba Muhammad al-Sadeghi. [In Persian]
- Saleh, Abdul Wahid Bahjat, Al-Arabi al-Mufasl liktab Allah al-Murtal, Amman-Jordan: Dar al-Fikr, Bi-Ta. [In Arabic]
- Safi, Mahmoud bin Abdul Rahim (1418 AH), Al-Tabar fi Arab Al-Quran, Beirut: Dar al-Rashid Al-Iman Institute. [In Arabic]
- Safi Ali Shah, Muhammad Hassan (1378 SH), Tafsir Safi Ali Shah, Tehran: Manouchehri. [In Persian]
- Taleghani, Sayyid Muhammad (1362 SH), Partvi az Quran, Tehran: Sahami Anabaq Company. [In Persian]

- Taha Darreh, Muhammad Ali (1430 AH), Tafsir Al-Quran wa Arababah wa Bayanah, Beirut: Dar Ibn Kathir. [In Arabic]
- Tabatabai, Allama Sayyid Muhammad Husayn, (1417 AH), Al-Mizan fi Tafsir Al-Quran, Qom: Jamia Madrasain Hozewza Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Tabarani, Sulayman bin Ahmad (2008), Tafsir Al-Kabir, Jordan: Dar al-Kitab Al-Thaqafi. [In Arabic]
- Tabarsi, Fadl bin Hassan (1372SH), Majma' al-Bayan fi Tafsir Al-Quran, Tehran: Nasser Khosrow. [In Arabic]
- _____ (1377SH) Jame' al-Jami', Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir (1412 AH.), Jame' al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Marfa. [In Arabic]
- Tarihi, Fakhr al-Din ibn Muhammad (1375 SH), Majma' al-Bahrain, Tehran: Mortazavi, 3rd edition. [In Arabic]
- Tantawi, Sayyid Muhammad (1977 AD), Tafsir al-Wasit il-Quran al-Karim, Cairo: Nahda Misr. [In Arabic]
- Tusi, Muhammad ibn Hassan, Al-Tabi'yan fi Tafsir al-Quran, Beirut: Dar al-Hayya al-Turat al-Arabi, bi-ta. [In Arabic]
- Tayyib, Abdul Hussein (1374SH), Atib al-Bayan fi Tafsir al-Quran, Tehran: Islam Publications. [In Arabic]
- Ameli, Ibrahim (1360SH.), Tafsir Ameli, Tehran: Sadouq Bookstore. [In Arabic]
- Arabi, Muhammad Ghazi (1426 AH), The Sufi Philosophical Interpretation of the Holy Quran, Damascus: Dar al-Bashayr. [In Arabic]
- Arousi al-Huwayzi (1415 AH), Abd al-Ali Juma, Tafsir Noor al-Thaqlain, Qom: Ismailiyan. [In Arabic]
- Alwan, Abdullah ibn Nasih (1427 AH), The Arabs of the Holy Quran, Egypt: Dar al-Sahaba for Heritage. [In Arabic]
- Ayashi, Muhammad ibn Masoud (1380 SH), Kitab al-Tafsir (Tafsir al-Tafsir), Tehran: Al-Ilmiyah Press. [In Arabic]
- Fakhr al-Razi, Muhammad ibn Omar (1420 AH), Mafatih al-Ghayb, Beirut: Dar al-Hiya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Fara, Abu Zakaria Yahya ibn Ziyad, Ma'ani al-Quran, Egypt: Dar al-Masriya for Compilation and Translation, bi-ta. [In Arabic]
- Furat al-Kufi, Abul-Qasim (1410 AH), Tafsir al-Furat al-Kufi, Tehran: Ministry of Islamic Guidance Publications. [In Arabic]
- Fadlallah, Sayyid Muhammad Hussein, (1419 AH), Tafsir min Wahi al-Quran, Beirut: Dar al-Mulak for Printing and Publishing. [In Arabic]
- Foladvand, Muhammad Mahdi (1415 AH), Translation of the Quran, Tehran: Dar al-Quran al-Karim. [In Persian]
- Faiz Kashani, Mulla Mohsen (1415 AH.), Tafsir Safi, Tehran: Sadr Publications. [In Arabic]
- Fayoumi, Ahmad bin Muhammad (1414 A.H), Al-Masbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir by Rafi'i - Qom, second edition. [In Arabic]

- Qashi, Haider bin Ali (1428 AH), Tafsir al-Qashi, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic]
- Qaraeti, Mohsen (1383SH), Tafsir Noor, Tehran: Center for Lessons from the Qur'an. [In Persian]
- Qurashi, Seyyed Ali Akbar (1377SH), Tafsir Ahsan al-Hadith, Tehran, Baath Foundation. [In Persian]
- Qurtubi, Muhammad bin Ahmad, Al-Jamae Lahkam Al-Qur'an, Beirut: Dar al-Fikr, B. Ta. [In Arabic]
- Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen, Lataif al-Isharat (Tafsir Qashiri), Egypt: Al-Masriy Al-Ame Al-Katab, B. [In Arabic]
- Qutb Rawandi, Sayyid ibn Hibullah (1405 AH), Fiqh al-Quran, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Qummi, Ali ibn Ibrahim (1367 SH), Tafsir al-Qummi, Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic]
- Qummi Mashhadi, Muhammad ibn Muhammad Reza, Tafsir al-Kanz al-Duqa'iq wa Bahr al-Ghara'ib, Tehran: Ministry of Islamic Guidance. [In Arabic]
- Kashani, Mulla Fathullah (1368 SH), Manhaj al-Sadiqeen fi al-Zam al-Mukhalafi'in, Tehran: Mohammad Hassan Elmi Bookstore. [In Arabic]
- Karami, Muhammad (1402 AH), Tafsir al-Katab Allah al-Munir, Qom: Ilmiyyah Printing House. [In Persian]
- Karbasi, Muhammad Ja'far (1422 AH), Arabs of the Qur'an, Beirut: Dar va Maktaba al-Hilal. [In Arabic]
- Karami Hosseini, Sayyid Abbas (1382 SH), Tafsir al-Aliyyin, Qom: Aswa. [In Persian]
- Kulaini, Muhammad ibn Yaqub (1407 AH), Al-Kafi, revised by Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Gonabadi, Sultan Muhammad (1408 AH), Bayan al-Saadah fi Maqamat al-Ibaadah, Beirut: Al-Alami Publishing House. [In Arabic]
- Mahli, Muhammad ibn Ahmad (1416 AH), Tafsir al-Jalalin, revised by Jalal al-Din al-Suyuti, Al-Nur Publishing House. [In Arabic]
- Madrasi, Sayyid Muhammad Taqi (1419 AH), Min Huda al-Quran, Tehran: Dar Muhabbi al-Hussein. [In Arabic]
- Maraghi, Ahmad Mustafa, Tafsir al-Maraghi, Beirut: Dar Ihya al-Turat al-Arab, bi-ta. [In Arabic]
- Mustafawi, Hassan, (1430 AH), Al-Tahqiq fi Kalamat al-Quran al-Karim, Beirut: Dar al-Kutb al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Mazhari, Muhammad Sanallah (1412 AH), Tafsir al-Mazhari, Pakistan: Maktaba Rashidiyyah. [In Arabic]
- Ma'rafi; Muhammad Hadi (1387SH), Tafsir al-Athari al-Jami', Qom: Al-Tamhid. [In Persian]
- Mughniyyah, Muhammad Javad (1424 AH), Tafsir Kashif, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Makarim Shirazi, Nasser (1374SH), Tafsir Namoun, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyyah. [In Persian]

- Mawlawi, Jalal al-Din Muhammad (1373 SH), Masnavi Ma'navi, researcher: Hashem Pour Sobhani, Tehran: Ministry of Islamic Guidance. [In Persian]
- Mousavi Sabzevari, Sayyid Abdul Ali, (1409 AH), Muhaabih al-Rahman fi Tafsir al-Quran, Beirut: Ahl al-Bayt Foundation. [In Arabic]
- Nahas, Abu Ja'far Ahmad bin Muhammad, (1421 AH), Arab al-Quran, Beirut: Dar al-Kutb al-Ilamiyyah. [In Arabic]
- Narimani, Ali, Tafsir esfani Ishraq, Qom: Anonymous, Anonymous. [In Persian]
- Nasa'i, Ahmad ibn Ali (1410 AH), Tafsir al-Nasa'i, Beirut: Al-Kutb al-Thaqafiya Institute. [In Persian]
- Nasa'i, Abdullah ibn Ahmad (1419 AH), Tafsir al-Nasa'i (Documents of Revelation and Facts of Interpretation), Beirut: Dar al-Kalam al-Tayyib. [In Persian]
- Wahidi, Ali ibn Ahmad, Al-Wasit fi Tafsir al-Quran al-Majid, Beirut: Dar al-Kutb al-Ilmiyah, bi-ta. [In Persian]

List of theses and articles:

- Shirdel Haq- Wardi, Nada (1393SH), "A Study of the Historical Course of the Concept of the Face of Allah in Mystical Interpretations and Interpretations", Senior Thesis, Semnan University. [In Persian]
- Alavian, Noushin (1397SH), "The Concept and Application of the Face of Allah", Senior Thesis, Kharazmi University. [In Persian]
- Saydanloo, Javad and Karaminia, Mohammad (1387SH), "Semantics of the Face of Allah in the Holy Quran from the Perspective of Ayatollah Javadi Amoli", Meshkoh Magazine, No. 144. [In Persian]
- Rudgar, Mohammad Javad (1400SH), "The Perfect Man, the Face of Allah", Journal of Theological Doctrine Research, Summer, No. 142, pp. 151-172. [In Persian]
- Mehdizadeh, Marjaneh (1387SH), "A Research on the Face of Allah in the Holy Quran", Nameh Elahiyat Journal, No. 13. [In Persian]

